

Klimek, Robert

Próba ustalenia zasięgu 'Terra Gunelauke' w świetle źródeł archeologicznych

---

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1, 79-87

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Robert Klimek

PRÓBA USTALENIA ZASIĘGU *TERRA GUNELAUKE* W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ ARCHEOLOGICZNYCH*

Wstęp

Plemiona Prusów były podzielone na mniejsze organizacje plemiennie-terytorialne, zwane z łaciny *terra*, co możemy tłumaczyć jako „ziemia”, „okręg grodowy”¹. W skład *terra* wchodził jeden lub kilka umocnionych grodów warownych oraz lauksy – odpowiedniki pól osadniczych. W źródłach historycznych mamy potwierdzenie istnienia dwóch ziem galindzkich: *Berting* i *Gunelauke*. Prusowie w XIV w. utrzymywali w zeznaniach „quod terra Galindiae fuit a Bertingen usque ad Poloniam, et a Barten usque ad fluvium Nare et usque ad Sudoviam, ita quod tota terra inter Nadroviam et Sudoviam et Poloniam usque Bertingen, Gunelauken, et Barten fuit terra Galindiae”². Terytorium, na którym znajdowała się ziemia *Berting*, to okolica dzisiejszego Bartąga i Olsztyna³. W dokumentach źródłowych na przestrzeni lat 1331–1379 nazwa *Gunelauke*⁴ pojawia się kilkakrotnie. Po raz pierwszy w nadaniu dla Prusa Naglande: *in campis Gunelauken*⁵. Następnie w dokumencie z 1349 r.: *in Terra Gunelauke*, przy nadaniu dla wsi Maruny⁶. Na jej obszarze – *in terram Gunelauke*⁷ – znajdował się Wartenberg (obecnie Barczewko), który został zniszczony podczas najazdu książąt litewskich Kiejstuta i Olgierda w 1354 r.

Według M. Toeppena ziemia *Gunelauke* rozciągała się na północ od rzeki Pisy; sięgając Barcji na północy i rzeki Łyny na zachodzie⁸. Podobnie za Toeppenem wypowiedali się H. Łowmiański⁹

---

* Artykuł stanowi rozbudowaną wersję popularyzatorskiej publikacji: R. Klimek, *Terra Gunelauke. Przewodnik archeologiczny*, Barczewo–Gady 2008.

¹ Problematyka organizacji związków plemiennych u Prusów została omówiona w: G. Białuński, *Pruskie związki terytorialno-osadnicze w dorzeczu środkowej Łyny w XIII wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 2004, nr 1 (243), ss. 3–5.

² *Scriptores rerum Warmiensium*, t. I, Braunsberg 1866, ss. 73–74.

³ H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 2, Wilno 1932, s. 15; G. Białuński, op. cit., ss. 9–10.

⁴ W XIX w. nazwę *Gunelauke* tłumaczono jako „ziemia królewska”, por.: *Kunigas* – ‘król’, *lauke* – ‘ziemia’ – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walawskiego, t. 6, Warszawa [1880–1902], s. 143.

⁵ *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, hrsg. v. C. P. Woelky u. J. M. Saage, Mainz–Leipzig 1860–1874, tu: t. I, nr 254, (dalej: CDW). Nadanie dotyczyło wsi Dąbrówka Mała, zob. G. Białuński, op. cit., s. 7.

⁶ CDW, t. II, nr 141.

⁷ *Die Chronik Wigands von Marburg*, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, t. II, s. 520.

⁸ M. Toeppen, *Geographie von Preussen*, Gotha 1858, ss. 28–29; idem, *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krajiny i kultury pruskiej*, Olsztyn 1998, s. 46.

⁹ H. Łowmiański, op. cit., s. 15.

oraz G. i H. Mortensteinowie oraz R. Wenskus¹⁰. Dokładnej analizy zasięgu ziemi na podstawie osadnictwa pruskiego, potwierzonego w dokumentach źródłowych, oraz granic komornictwa wartemborskiego (barczewskiego) dokonał G. Białuński¹¹. Wynika z niej, że w skład ziemi wchodziły następujące pruskie pola osadnicze: *Tungebouth* (Tęguty), *Tollauke* (Tuławki), *Hoentfelt* (Gady) oraz *Kirsyn* i *Kautin*, czyli okolice Jedzbarka, Odryt i Krupolin, zaś obszar *terra Gunelauke* pokrywał się z późniejszą granicą komornictwa wartemborskiego (barczewskiego). Pojawiła się też inna hipoteza – o pewnej niezależności w okresie plemiennym okręgu grodowego w Jedzbarku wobec ziemi *Gunelauke*¹².

Zasięg *terra Gunelauke* a umocnienia liniowe

Poszczególne włości pruskie rozdzielały naturalne przeszkody, jak: bagna, jeziora i duże kompleksy leśne. Terytorium ziemi *Gunelauke* na obrzeżach osadniczych oraz w pobliżu szlaków komunikacyjnych z pewnością było ochraniające przez wały podłużne i przesieki. Na terenie, gdzie nie było dróg, granicę stanowiły obszary leśne i trudne do przebycia mokradła. Wały podłużne były zazwyczaj budowane na skraju osadnictwa, między naturalnymi przeszkodami, np. jeziorami, bagnami, w miejscach, gdzie nieprzyjaciel łatwo mógł się przedostać. Często poprzedzały je przesieki, czyli pas ściętych drzew ułożonych koronami w stronę spodziewanego ataku. Całość przesieki była dodatkowo poprzęplataną gałęziami i posadzonymi na jej obszarze krzewami, co w znaczny sposób miało utrudnić przedostanie się wrogowi¹³. Na krańcach osadniczych ziemi *Gunelauke* znajdowały się wały podłużne. Trudno jednak stwierdzić, które z nich zostały wzniesione w czasach plemiennych, a które pochodzą z okresu osadnictwa XIV-wiecznego¹⁴. Jeden z wałów miał przebiegać w pobliżu Łęgajin, między jeziorami Wadąg i Kiermas. W latach dwudziestych XX w. L. Fromm pisał, że jego przebieg jest nie do ustalenia¹⁵. Drugi z wałów znajdował w odległości około 2 km na zachód od Barczewka i nosił nazwę *Schweden Wall* oraz *Landwehr*. Jego długość wynosiła około 700 m, szerokość podstawy 6 m, zaś wysokość od 2 do 4 m. Wał przebiegał od jeziora Wadąg w kierunku północnym, przez szosę Barczewko–Słupy i dochodził do niewielkiego leśnego bagna. Został zrównany z ziemią przez miejscowych rolników jeszcze przed wybuchem II wojny światowej¹⁶. Jego położenie sugeruje, że mógł pełnić rolę nośnika informacji granicznej, ponieważ znajdował się na pograniczu komornictw olsztyńskiego i wartemborskiego (barczewskiego). Nie jest wykluczone pochodzenie wału z czasów plemiennych, ponieważ był usytuowany również na rubieżach dawnych ziem pruskich *Berting* i *Gunelauke*, wchodzących w skład Galindii.

¹⁰ Zob. mapa: *Vorgeschichtliche und mittelalterliche Wehranlagen*, w: H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, *Historisch-Geographischer Atlas des Preussenlandes*, wyd. 3, Wiesbaden 1973.

¹¹ G. Białuński, op. cit., ss. 10–12.

¹² *Ibidem*, s. 16.

¹³ R. Klimek, *Wały podłużne w Nerwiku, gmina Purda, województwo warmińsko-mazurskie*, Pruthenia, 2006, t. 1, ss. 109–111.

¹⁴ Na żadnym z wałów podłużnych znajdujących się na terytorium dominium warmińskiego nie przeprowadzono do tej pory badań archeologicznych. Więcej na ten temat: R. Klimek, *Funkcjonowanie i obecny stan zachowania średniowiecznych wałów podłużnych w południowej części dominium warmińskiego*, Pruthenia, t. 3, 2008, ss. 163–206.

¹⁵ Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie, sygn. SMPK/MVF, Acta IA6, PM-A 060/1 (Alt Warzburg). Za możliwość udostępnienia powyższych materiałów chciałbym serdecznie podziękować panom Horstowi Wiedero- wi i Stanisławowi Baranowi.

¹⁶ R. Klimek, *Funkcjonowanie i obecny stan zachowania średniowiecznych wałów podłużnych*, ss. 165–166. W grudniu 2007 r., podczas weryfikacji terenowej, odnalazłem ślady po dawnym wale podłużnym między szosą i jeziorem Wadąg.

Kolejnym umocnieniem liniowym jest obiekt znajdujący się między jeziorami Kiermas i Kierzlińskim¹⁷. Przypuszczalnie oddzielał *terra Gunelauke* od okręgu grodowego związanego z grodziskiem w Jedzbaroku. W wypadku Jedzbaroku i okolicy zauważyć można pewną autonomię¹⁸. Wydaje się jednak, że był zależny od *terra Gunelauke*¹⁹. Od strony wschodniej jedzbarski okręg grodowy zabezpieczony był wałami podłużnymi w Odrytach i Nerwiku, zaś od południa umocnieniem liniowym w Wałach²⁰.

Leśna przesieka znajdowała się przypuszczalnie w Łęgajnach i Ruszajnach. Informację taką możemy wysnuć na podstawie nazw tych miejscowości zapisanych w średniowiecznych dokumentach: *Langene* i *Russenhain*. Końcowe ich człony *-gene* i *-hain* mogą sugerować istnienie tzw. zasięgu w ich pobliżu²¹. Duże kompleksy leśne otaczające *terra Gunelauke* znajdowały się w okolicy obecnych wsi: Dąbrówka Wielka, Nowe Włóki, Gradki, Frączki oraz na wschód od Szynowa i Marun. W przypadku Gradek pierwsza nazwa wsi odnotowana w 1366 r. brzmiała *Grawden*²², co można wyprowadzić od pruskiego słowa *Grauden* oznaczającego puszcę²³.

U Prusów istniał zwyczaj lokowania na pograniczu terytorialnym miejsc świętych, wolnych od osadnictwa. Najczęściej były to gaje, jeziora i rzeki. Również *terra Gunelauke* posiadała na swoich obrzeżach takie miejsca. W 1348 r. wzmiankowane jest Jezioro Dywickie – *Dewythen*²⁴. Przypuszczalnie nazwa ta pochodzi od *deywis*, co oznaczało boga, a więc „jezioro boskie”²⁵. Należy zwrócić uwagę, że również Jezioro Dywickie leżało na styku ziem plemiennych: Galindii i Pogezanii. Wśród miejsc kultowych wymienić należy jezioro Świętajno położone na zachód od Mokin (*Swyntinge*²⁶ 1364) oraz strumień Święty (*Swyntengen*²⁷ 1362) w pobliżu Skajbot. Jezioro i struga znajdowały się na pograniczu jedzbarskiego okręgu grodowego i ziemi *Berting*. Przypuszczalnie mogły wchodzić w skład większego obszaru kultowego, np. świętego gaju, obejmującego swoim zasięgiem jezioro Świętajno i Świętą rzeczkę²⁸.

Grodziska i osadnictwo pruskie

Na obszarze *terra Gunelauke* istniały liczne grody Prusów, których relikty zachowały się do naszych czasów. Centrum ziemi znajdowało się w okolicy Barczewka, na terenie administracyjnym którego są trzy grodziska. Kolejne, czwarte, istnieje w pobliskich Marunach. Największe z grodzisk położone jest w odległości około 700 m na południe od Barczewka²⁹. Pierwotnie ulokowane było prawdopodobnie w pobliżu północnego brzegu jeziora Wadąg, którego poziom od cza-

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Wskazuje na to m.in. wał podłużny w Kierzlinach, który oddzielał i zabezpieczał jedzbarski okręg grodowy od *terra Gunelauke* – R. Klimek, *Wały podłużne w Nerwiku*, s. 116.

¹⁹ G. Białuński, op. cit., s. 12, 16.

²⁰ R. Klimek, *Wały podłużne w Nerwiku*, ss. 115–117.

²¹ H. Crome, *Längswälle in Ostpreussen*, Mannus 1937, s. 79. Zdaniem E. Kowalczyk nazwy powyższych miejscowości mogą pochodzić od poręby (informacja przekazana autorowi, za którą serdecznie dziękuję).

²² CDW, t. II, nr 396.

²³ M. Klusis, *Słownik odbudowanego języka pruskiego. Prusko-polski, polsko-pruski*, Kowno 2007, s. 109.

²⁴ CDW, t. II, nr 125.

²⁵ A. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy terenowe*, Olsztyn 1990, s. 113.

²⁶ CDW, t. II, nr 361. Obecnie jezioro Świętajno stanowią podmokłe łąki.

²⁷ CDW, t. II, nr 333.

²⁸ G. Białuński, op. cit., s. 10.

²⁹ H. Crome, *Verzeichniss der Wehranlagen Ostpreussens*, Prussia, 1938, t. 32, z. 1, s. 196; L. Fromm, W. Steffel, *Kreiskarte Stadt- und Landkreis Allenstein 1:100 000*, Allenstein 1941.

sów średniowiecznych nieco się obniżył. Od wschodu dostęp do grodu ochraniała rzeczka Orzechówka, która płynie w głębokim jarze. Od północy znajdują się relikty przekopanej suchej fosy o szerokości około 8 m, której ślad czytelny jest do dzisiaj. Brama wjazdowa ulokowana była w zachodniej części, gdzie i obecnie widoczne jest obniżenie wałów. Obszar całego grodu wynosił około 2 ha. Przymuszczalnie w tym miejscu funkcjonował gród pruski, na którego miejscu w 1325 r. założono Wartenburg. W przedwojennej literaturze niemieckiej na określenie grodziska używano nazw: „Altstadt” i „Stare Miasto”. Na jego powierzchni można znaleźć fragmenty cegieł i ceramikę siwego koloru, toczoną na kole garncarskim. Widoczna jest ponadto ceramika ręcznie lepiona, co może sugerować, że gród istniał już w czasach plemiennych³⁰.

Drugi obiekt położony jest w zakolu rzeki Pisy, w odległości około 1,5 km na wschód od Barczewka. W literaturze niemieckiej często używano wobec niego określenia *Wachthugel*³¹. Użytkowany był we wczesnym średniowieczu i w okresie krzyżackim. W średniowieczu znajdowała się tutaj strażnica chroniąca przeprawę rzeczną³². Prawdopodobnie została ona zniszczona podczas najeżdzu Litwinów w 1354 r. W 1926 r. na grodzisku wybudowano dom mieszkalny³³. Podczas badań ratowniczych, prowadzonych w 1929 r., C. Engel znalazł m.in. wczesnośredniowieczną formę odlewniczą do srebrnych wyrobów³⁴. W 1947 r. obiekt był inwentaryzowany przez J. Antoniewicza, który zlokalizował w pobliżu gródka osadę wczesnośredniowieczną³⁵.

Kolejne grodzisko znajduje się w odległości 1,5 km na zachód od Barczewka³⁶. Jest to przymuszczalnie wczesnośredniowieczne założenie obronne, usytuowane w niewielkim sosnowym zagajniku nad jeziorem Wadąg. Od wschodu dostęp do niego ograniczał parów, zaś od zachodu dawna zatoka jeziora. Majdan grodziska jest położony na planie elipsy, której wymiary wynoszą 60 × 35 m i jest wydłużony na osi północ–południe. Kształt majdanu tworzy formę niecki, której głębokość względem korony wału grodziska wynosi około 0,5 m.

Grodzisko w Marunach znajduje się w lesie, w odległości około 2 km na północ od wsi³⁷. Stanowisko pochodzi z okresu wczesnego średniowiecza³⁸. Całość założenia obronnego położona jest na półwyspie, który otoczony jest z trzech stron przez leśne mokradła rzeczki Maruny. Od zachodu grodzisko odcina wał zaporowy i sucha fosa. Majdan o wymiarach 55 × 8,5 m otoczony jest wała-

³⁰ Wniosek wysunięty na podstawie własnej weryfikacji terenowej stanowiska. Na powyższym obiekcie nie prowadzono dotąd badań archeologicznych.

³¹ H. Crome, *Verzeichnis*, s. 196; L. Fromm, W. Steffel, op. cit.

³² R. Odoj, *Z pradziejów powiatu olsztyńskiego*, w: *Szkice olsztyńskie*, pod red. J. Jasińskiego, Olsztyn 1967, s. 21.

³³ Postawienie budynku mieszkalnego na grodzisku spotkało się z natychmiastową reakcją władz konserwatorskich, jednak okazało się, że w chwili jego budowy obiekt nie był wpisany do rejestru zabytków. Powyższa dokumentacja znajduje się w Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie, sygn. SMPk/MVF, Acta IA6, PM-A 060/1 (Alt Wartenburg).

³⁴ Kopia formy odlewniczej z Barczewka znajduje się w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (dalej: MWiM). Za możliwość korzystania z zasobów archiwum muzealnego pragnę podziękować panu dr. Mirosławowi J. Hoffmannowi.

³⁵ Stanowiska nie udało się potwierdzić podczas badań prowadzonych w ramach AZP, dokumentacja obszaru 22–62 (M. Wielgus), w zbiorach archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie (dalej: WUOZ).

³⁶ L. Fromm, W. Steffel, op. cit. Grodzisko nie zostało odnalezione podczas badań prowadzonych w ramach AZP, dokumentacja obszaru 22–62 (M. Wielgus). 20IV 2006 r. poinformowałem na piśmie WUOZ o powyższym grodzisku, jednak do dzisiaj nie zostały tam podjęte żadne działania. Obiekt nadal nie jest uwzględniany w wykazach stanowisk archeologicznych.

³⁷ E. Hollack, *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreussen*, Glogau–Berlin 1908, s. 49; H. Crome, *Verzeichnis*, s. 319; L. Fromm, W. Steffel, op. cit. Na mapie błędnie zaznaczono grodzisko w odległości około 1 km na północ od Marun.

³⁸ Potwierdzeniem wczesnośredniowiecznej chronologii obiektu jest ceramika znaleziona przez dwóch członków Stowarzyszenia „Pruthenia”, zob. M. J. Hoffmann, *Grodziska i systemy obronne ziemi olsztyńskiej w średniowieczu*, Kalendarz Olsztyna 2003, Olsztyn 2002, s. 143. Autor niniejszej publikacji potwierdza obecność tzw. pruskiej ceramiki także na grodzisku w Marunach.

mi. Centralna część ma formę niecki głębokiej na około 4 m. Wysokość wałów obiektu osiąga na zewnątrz około 10 m. Całość założenia obronnego wydłużona jest na osi wschód–zachód.

Wśród obiektów warownych z czasów średniowiecza wymienić należy grodzisko w Jedzbarku, zwane potocznie „Palistka”³⁹. Położone jest w południowej części wsi, na terenie niewielkiej kotliny. Dawniej obiekt był otoczony wodą, tworząc tzw. zameczek na wyspie. Jego wysokość sięga obecnie około 6–7 m. Z pewnością znajdował się tam zamek – *castrum Hirsberg*, który pojawia się w źródłach średniowiecznych w latach 1364–1381⁴⁰. Metryka obiektu sięga prawdopodobnie czasów pruskich⁴¹.

Na obszarze *terra Gunelauke* warte odnotowania jest także grodzisko w Barczewie⁴², ulokowane nad lewym brzegiem Pisy, w odległości 1 km na wschód od miasta. Obiekt zwyczajowo nazywany jest „Krzyżową Górą”⁴³. Od strony północnej i zachodniej dostępu do dawnego grodu broniła rzeka i mokradła. Od wschodu przekopana została głęboka sucha fosa, której relikty są nadal czytelne w terenie. Majdan grodziska jest płaski, na planie zbliżonym do kwadratu. Fragmenty ceramiczne, jakie znajdują się na tym stanowisku, pochodzą z XIV/XV w.⁴⁴ Prawdopodobnie była to dobrze obwarowana posiadłość rycerska.

Opisy powyższych grodzisk warto uzupełnić o dane dotyczące osadnictwa wczesnośredniowiecznego, potwierdzonego znaleziskami archeologicznymi. W Barczewie odkryto dirham arabski, monetę funkcjonującą w obiegu na ziemiach pruskich w VIII–X w.⁴⁵ W Nerwiku, na zachód od jeziora Artung, istnieje wzgórze, na którym znajdowało się osiedle. Podczas prowadzonych badań archeologicznych chronologię obiektu ustalono na wczesną epokę żelaza i VII–VIII w. Znaleziono również materiał ceramiczny z XIII w.⁴⁶ Wczesnośredniowieczną osadę wysoczyzną, datowaną na VIII–XIII w., odkrył przed II wojną światową L. Fromm w nieistniejącej już wsi Południowo⁴⁷. Zwrócił on również uwagę na licznie występujący materiał ceramiczny na polach przy wsi Odryty⁴⁸. Podczas badań powierzchniowych zlokalizowana została osada w Bartołtach Wielkich⁴⁹, natomiast na wschód od linii Bartołty Wielkie – Nerwik nie odnotowano stanowisk z tego okresu. Ślady osadnictwa pojawiają się dopiero w okolicy Nowego Marcinkowa⁵⁰ i Sapłat⁵¹. Nie

³⁹ H. Crome, *Verzeichnis*, s. 265. Grodzisko w latach dwudziestych XIX w. było inwentaryzowane przez J. Guisego.

⁴⁰ Zob. CDW, t. II, nr 357, 358, 361; t. III, nr 111.

⁴¹ Na terenie grodziska I. Mirkowska znalazła ceramikę wczesnośredniowieczną – archiwum MWiM, teczka Jedzbark, gm. Barczewo.

⁴² E. Hollack, op. cit., s. 175; H. Crome, *Verzeichnis*, s. 136. Obiekt był inwentaryzowany przez J. Guisego.

⁴³ Grodzisko nie cieszy się najlepszą sławą wśród mieszkańców Barczewa. Według legendy, w tym miejscu znajdował się klasztor, który zapadł się pod ziemię. Od tamtej pory na wzgórzu miały miejsce „zjawiska nadprzyrodzone”. Już w latach międzywojennych pojawiały się sugestie miejscowych władz, aby wyrównać górę, ponieważ w dziwny sposób „rozsuwa się” – Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie, Katalog Burgwallkartei, sygn. SMB-PK/MVF, IX f3 – Wartenburg). Od wielu lat na szczycie dawnej warowni stoi potężny krzyż, stąd też nazwa „Krzyżowa Góra” (Kreuzberg).

⁴⁴ Na majdanie grodziska stwierdziłem ceramikę w kolorze siwym, wytworzoną na kole garncarskim oraz pozostałości żużlu. Przed II wojną światową przeprowadzono tam wykopaliska sondazowe, gdzie stwierdzono obecność przepalanej gliny – Archiwum MWiM, teczka Barczewo, gm. loco.

⁴⁵ E. Hollack, op. cit., s. 175.

⁴⁶ Badania ratownicze L. Fromma z 1937 r. i R. Kozłowskiej z 1969 r. – Archiwum MWiM, teczka Nerwik, gm. Purda. Obecność licznie występującej ceramiki ręcznie lepionej w centrum wsi stwierdził również jej mieszkaniec pan Grzegorz Peplowski (informacja ustna).

⁴⁷ Archiwum MWiM, teczka Południowo, gm. Barczewo.

⁴⁸ Archiwum MWiM, Odryty, gm. Barczewo.

⁴⁹ AZP (24–64), M. Wielgus. Znaleziono sześć toczonych skorup wczesnośredniowiecznych, datowanie: B. Balke.

⁵⁰ AZP (23–65), G. Iwanowska.

⁵¹ AZP (25–65), W. Migal.

znaleziono dotychczas wczesnośredniowiecznej ceramiki w okolicy: Giław, Prejlowa i Podlazy⁵². Prawdopodobnie powyższe wsie w okresie plemiennym stanowiły południową rubież osadniczą *terra Gunelauke*.

Wartenberg w świetle źródeł pisanych

W kronice Piotra Dusburga znajduje się opis, jak w 1325 r. biskup warmiński Eberhard, poprzez wójta krzyżackiego Fryderyka z Liebenzell, wybudował zamek Wartenberg. Po zakończeniu budowy, kiedy uroczystie śpiewano mszę Ducha Świętego, w czasie ewangelii ukazała się biała gołębica: „Eodem anno et tempore Eberardus episcopus Warmiensis per fratrem Fridericum de Libencele advocatum suum in terra Galindiae in litore fluminis Pissae aedificavit castrum Wartenbergk, quod castrum dum esset perfectum et de santo spiritu missa sollemniter cantaretur, apparuit intra evangelium una columba albissima domestica”⁵³. Zdaniem H. Łowmiańskiego zamek Wartenberg został wybudowany już w 1241 r., natomiast w 1325 r. był odbudowany, co wywiódł na podstawie informacji o wzniesieniu w tym czasie grodu w Galindii „in terra Galindiae civitatem quandam”⁵⁴. Jest to teza błędna, chociażby z uwagi na fakt, że Galindia w 1241 r. nie była jeszcze opanowana przez Krzyżaków. W tym czasie trwało I powstanie pruskie i walki toczyły się na obszarze Pomezanii oraz w nadmorskiej części Pogezanii i Warmii. Galindia nie była uwzględniona w 1251 r. podczas podziału diecezji. W wyniku uzupełnienia dokonanego w 1254 r. ziemia *Gunelauke* wraz *Berting* trafiła do biskupstwa warmińskiego⁵⁵. W tym czasie Galindia jeszcze istniała, choć nie stanowiła już zorganizowanego plemienia. Według J. Powierskiego jej depopulacja miała miejsce po roku 1268⁵⁶. Nie jest wykluczone założenie w drugiej połowie XIII w. miasta – *civitatem* – w obrębie Galindii. Mogło zostać wzniesione w Barczewku na obszarze grodziska zwanego *Altstadt*. Zastanawiające jest, czy *castrum Wartenbergk* wybudowano w tym samym miejscu, co *civitatem*? W opisie kronikarza mamy informację o rzece Pisie – *fluminis Pissae*, natomiast miasto znajdowało się nad strugą Orzechówką, przy jeziorze Wadąg. Skłaniam się do przypuszczenia, że zamkiem był ów gródek nad Pisą. Badania archeologiczne potwierdziły tam także obecność ceramiki z XIV w., o czym nadmieniałem wcześniej, podczas opisywania grodzisk. Warto wspomnieć, że jeszcze w XIX w. wobec gródka używano określenia „Zamek zwany Gunelauken”⁵⁷. Prawdopodobnie w latach czterdziestych XIV w. urzędował tam niejaki Merun(e), który był komornikiem⁵⁸. Wcześniej urząd ten piastował przypuszczalnie Jan (Johanni et Petro), wymieniony w 1337 r. przy lokacji wsi Wadąg⁵⁹. Wraz z założeniem Wartenberga, na obszarze *terra Gunelauke* rozpoczęła się akcja osadnicza. Pierwszą lokowaną wsią była Dąbrówka Mała⁶⁰, założona przez Prusa Naglande w 1331 r. Kolejne były Maruny⁶¹ (1333–1342, potwierdzone przywilejem z 1349 r.) i Ruszajny⁶²

⁵² AZP (25–64), M. Wielgus. Podczas licznych weryfikacji terenowych na tym obszarze nie stwierdziłem śladów osadnictwa. Wymienić można jedynie przypuszczalny gródek strażniczy położony na południe od przysiółka Wały, w pobliżu umocnień liniowych. Odnotowany został przez L. Fromma, jako *Hügel* – Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie, Katalog Burgwallkartei, sygn. SMB-PK/MVF, IX f3 – Wallen.

⁵³ Piotr z Dusburga, *Kronika Ziemi Pruskiej*, Kraków 2007, cz. III, rozdz. 360, s. 266.

⁵⁴ Ibidem, cz. III, rozdz. 27, ss. 67–68.

⁵⁵ CDW, t. I, nr 31; M. Toeppen, *Historia Mazur*, ss. 58–59.

⁵⁶ J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. II, 1, Malbork 2001, s. 80 i n.

⁵⁷ H. Crome, *Verzeichniss*, s. 196.

⁵⁸ G. Białuński, op. cit., s. 13.

⁵⁹ CDW, t. I, nr 286.

⁶⁰ CDW, t. I, nr 254.

⁶¹ CDW, t. II, nr 141.

⁶² CDW, t. I, nr 274.

(1336). Należy również wspomnieć o nieznannej z nazwy miejscowości, założonej w 1337 r. przez Nicolao Rutheno: „inter granicies Civitatis Wartberg”⁶³. Biorąc pod uwagę, że Wartenberg znajdował się wówczas na terenie Barczewka, wzmiankowana wieś musiała więc być położona w jego pobliżu⁶⁴. Prawdopodobnie było to miejsce znajdujące się bezpośrednio na północny zachód od Barczewka, zwane przed II wojną światową *Altes Feld*⁶⁵.

W 1354 r. Wartenberg wraz z okolicą został zniszczony przez książąt litewskich Kiejstuta i Olgierda⁶⁶. Najazd ten musiał być bardzo dramatyczny w skutkach dla okolicznej ludności, skoro wzmianka o nim ponownie pojawiła się w źródłach pisanych w 1388 r.⁶⁷. Miasto po upływie dziesięciu lat odbudowano, ale już w innym miejscu⁶⁸. W pobliżu grodu zniszczonego przez Litwinów, w 1376 r. założono wieś, którą dla jego uczczenia nazwano *Aldenwartberg*⁶⁹ (później Alt Wartenburg, obecnie Barczewko). Podczas najazdu zniszczone zostały także wsie *Altes Feld* i Dąbrówka Mała⁷⁰. Pierwsza z wymienionych osad już nigdy nie została odbudowana, natomiast druga w 1398 r.⁷¹ była lokowana ponownie. Od momentu odbudowania Wartenerga (później Wartenburg, obecnie Barczewo) w 1364 r. doszło w jego okolicy do znacznego rozwoju osadniczego. W 1364 r. założone zostały następujące wsie: Jedzbark⁷², Krupoliny⁷³, Łęgajny⁷⁴ i Mokiny⁷⁵. W kolejnych latach: Sapuny (1367)⁷⁶, Gady (1369)⁷⁷, Tuławki (1369)⁷⁸ i Odryty (1381)⁷⁹.

Szlaki komunikacyjne

Wybudowanie w 1325 r. Wartenerga, pierwszego w południowej części dominium warmińskiego zamku i miasta, świadczy o ważnej roli tego miejsca. Jednym z powodów mógł być szlak komunikacyjny zwany *Heerweg*, biegnący z Czarnej Rusi do Galindii i dalej w głąb ziem pruskich. Przepuszczalny przebieg trasy *Heerweg*, którą przybyli w 1354 r. Litwini, wiódł przez: bród na rzece Pisie, przy ujściu rzeki Turośl, dalej wzdłuż Turośli do Spychowa, następnie szlak zmierzał w okolicę dzisiejszych Dźwierzut i w stronę Nerwika, gdzie do tej pory znajdują się wały podłużne⁸⁰. Z pew-

⁶³ CDW, t. I, nr 282.

⁶⁴ M. Pollakówna błędnie ustaliła położenie wsi koło Barczewa, które zostało założone w 1364 r., czyli 27 lat później niż opisywana lokacja – M. Pollakówna, *Osadnictwo Warmii w okresie krzyżackim*, Poznań 1953, s. 152.

⁶⁵ *Allenstein – Heilsberg – Sensburg, Karte des Deutschen Reiches 1:100 000, Grossblatt 29*, Berlin 1939. Na tym obszarze stwierdziłem obecność ceramiki ceramicznego koloru siwego, toczonego na kole garncarskim.

⁶⁶ *Die Chronik Wigands*, s. 520.

⁶⁷ CDW, t. III, nr 218.

⁶⁸ CDW, t. II, nr 368.

⁶⁹ CDW, t. III, nr 14. Nazwa *Aldenwartberg* pojawia się wcześniej, w 1369 r., przy określaniu granic Tuławek – CDW, t. II, nr 430.

⁷⁰ Zdaniem G. Białuńskiego pierwsza lokacja wsi szybko upadła, co było prawdopodobnie spowodowane zniszczeniem przy okazji najazdu Litwinów na pobliskie Barczewko, zob. G. Białuński, op. cit., s. 7, przyp. 33.

⁷¹ CDW, t. III, nr 334.

⁷² CDW, t. II, nr 357 i 358.

⁷³ CDW, t. II, nr 372.

⁷⁴ CDW, t. II, nr 366.

⁷⁵ CDW, t. II, nr 361.

⁷⁶ CDW, t. II, nr 418.

⁷⁷ CDW, t. II, nr 435.

⁷⁸ CDW, t. II, nr 430.

⁷⁹ CDW, t. III, nr 111.

⁸⁰ R. Klimek, „Baba” na drodze. Kontekst lokalizacji antropomorficznych rzeźb kamiennych wobec systemów komunikacyjnych w Prusach, w: *Pruskie baby kamienne. Fenomen kulturowy czy europejska codzienność*, pod red. J. M. Łapo, G. Białuńskiego, Olsztyn 2007, s. 84.

nością *Heerweg* przebiegał przy jeziorze Samplat (obecnie bagno Samplatkowe) w pobliżu Mokin – „lacu scilicet Samplot sequendo antiquam viam, que dicitur heerweg”⁸¹. Na rzece Kiermas znajdowała się przeprawa⁸² i szlak wiódł dalej przez okolice Łęgajń⁸³, do brodu na Pisie, bronionego przez zamek w Barczewku. Przypuszczalnie od Barczewka droga prowadziła w kierunku zachodnim, obok wału podłużnego, następnie wzdłuż północnego brzegu strugi⁸⁴, przez okolice obecnego Różnowa i Spręcowa do Pistek, gdzie również usytuowany był wał podłużny⁸⁵. Dalej szlak wiódł wzdłuż wschodniego brzegu Łyny na północ⁸⁶. Istnieje również drugi wariant drogi: w okolicy Różnowa mogła odbijać na północ przez Rozgity do Sętała i Kabikiejm Górnych, gdzie znajdują się dwa położone obok siebie grodziska wczesnośredniowieczne⁸⁷, następnie wzdłuż strugi Dra-twa do Łyny, gdzie na wysokości Cerkiewnika, w pobliżu dawnego młyna w Kłódce, można było przeprowadzić się na terytorium Glottowii⁸⁸.

Przez ziemię *Gumelauke* w XIV w. przebiegał również szlak komunikacyjny z Olsztyna do Jezioran. Wiódł przez rzekę Wadąg koło Kieźlin⁸⁹, dalej przez Słupy⁹⁰, Gady⁹¹ i Tuławki⁹². Na uwagę zasługuje także trakt z Wartenberga (Barczewa) przez Ruszajny⁹³, następnie okolice Wipsowa i Kolna do Reszla⁹⁴.

Zakończenie

Ostatnia wzmianka o ziemi *Gumelauke* zawarta jest w dokumencie pochodzącym z 29 września 1379 r., podpisanym w Trokach między księciem litewskim Jagiełłą a zakonem krzyżackim⁹⁵. Zaproponowano w nim zawarcie pokoju na dziesięć lat, na ściśle określonym obszarze. Ze strony litewskiej były to okolice Grodna i teren położony na południe, obejmujący zasięgiem zie-

⁸¹ CDW, t. III, nr 218; E. Kowalczyk, *Z dziejów jednego błędu. Na marginesie badań nad drogami pogranicza mazowiecko-pruskiego*, KMW, 1999, nr 2 (224), ss. 261–263.

⁸² Na podstawie własnych weryfikacji terenowych uważam, że najdogodniejsze miejsce do przeprawy znajdowało się na północ od wsi Sapuny, w pobliżu wypływu rzeki Kiermas z jeziora Umląg. W tej okolicy również natknąłem się na fragment ceramiki ręcznie lepionej.

⁸³ W Łęgajnach w 1364 r. założono karczmę, co można wiązać ze szlakiem komunikacyjnym – CDW, t. nr 366.

⁸⁴ Ciek wodny bez nazwy wypływający w pobliżu zachodniego brzegu jeziora Wadąg i wpadający do Łyny koło Pistek. Wąwóz, którym przepływa w pobliżu Spręcowa, nazywany był „Piekielnym Parowem” – A. Pospiszylowa, op. cit., s. 73.

⁸⁵ R. Klimek, *Funkcjonowanie i obecny stan zachowania średniowiecznych wałów podłużnych* (w druku). Usytuowanie wału podłużnego w Pistkach skłania do przypuszczenia, że pochodził jeszcze z doby plemiennej i osłaniał od strony północnej dojście do grodziska w Barkwedzie, wzdłuż lewego brzegu Łyny.

⁸⁶ W okolicy Pistek Łyna tworzy szerokie rozlewiska, przez które była utrudniona przeprawa.

⁸⁷ Osady przygodowe w Sętału i Kabikiejmach Górnych były zamieszkane we wczesnym średniowieczu. Najwięcej materiału ceramicznego pochodzi z XI w. Na osadzie w Kabikiejmach Górnych znaleziono również ceramikę pochodzącą z przełomu XII i XIII w.; U. Kobylńska, *Sąsiedzi czy wrogowie? Wyniki ratowniczych badań archeologicznych osad przygodowych w Sętału i Kabikiejmach w roku 2000*, Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski, 2002, ss. 7–58.

⁸⁸ Opracowano na podstawie weryfikacji terenowych autora.

⁸⁹ W akcie lokacyjnym z 1349 r. zezwolono na założenie karczmy, co wskazuje na komunikacyjną rolę miejscowości – CDW, t. II, nr 126. Jeszcze wcześniej, w 1337 r., w miejscu przeprawy rzecznej założony został młyn – CDW, t. I, nr 286.

⁹⁰ W Słupach istniał gródek strażniczy, tzw. Stołp (niem. Stolpe), od którego nazwę *Stolpe* przyjęła wieś – CDW, t. II, nr 487.

⁹¹ W akcie lokacyjnym wydano zgodę na założenie karczmy, co sugeruje przebieg szlaku drogowego przez wieś – CDW, t. II, nr 435.

⁹² CDW, t. II, nr 430.

⁹³ CDW, t. I, nr 274.

⁹⁴ W. Szulist, *Ważniejsze lądowe szlaki handlowo-komunikacyjne Warmii i Mazur w XVI–XVIII wieku*, KMW, 1972, nr 2–3 (116–117), s. 315.

⁹⁵ *Codex diplomaticus Prussicus*, hrsg. v. J. Voigt, t. III, Königsberg 1848, nr 134.

mie ruskie, w tym następujące miejscowości: Wilkowyszki, Suraż, Drohiczyn, Mielnik, Bielsk Podlaski, Brześć Litewski i Kamieniec Litewski; ze strony krzyżackiej – komturstwo ostródzkie i okolice Szczytna oraz komornictwa położone na obszarze dominium warmińskiego: olsztyńskie (*allensteyn*), jeziorańskie (*Seburg*) i *Gunelauken*. Z powyższego dokumentu możemy wnioskować, że ziemia *Gunelauke* sąsiadowała bezpośrednio z późniejszym komornictwem olsztyńskim, komornictwem jeziorańskim i okręgiem szczycieńskim. Wynika z niego również, że sprawa dotyczyła obszaru zajętego przez komornictwo warteńskie, wobec którego użyto sformułowania: *Gunelauken*. Wskazuje to na zamienne funkcjonowanie powyższych nazw w odniesieniu do tego samego terytorium. Biorąc pod uwagę osadnictwo wczesnośredniowieczne, ustalone na podstawie stanowisk archeologicznych, pól pruskich wzmiankowanych w źródłach oraz toponomastyki, możemy wysnuć wniosek o pokrywaniu się *terra Gunelauke* z obszarem komornictwa warteńskiego. Do pewnej korekty granic mogło dojść w latach siedemdziesiątych XIV w. Otóż biorąc pod uwagę warunki terenowe i usytuowanie wałów podłużnych w Wałach i Purdzie, można przyjąć, że obszar jedzbarskiego okręgu grodowego obejmował również okolice następujących wsi: Prejłowo, Pajtuny i Patryki⁹⁶. Wspomniane miejscowości należały jednak do komornictwa olsztyńskiego⁹⁷. Poza zasięgiem ziemi *Gunelauke* były natomiast: Dobrag, Kierzbuń, Derc, Lamkowo i Kronowo, które zostały założone na obszarach leśnych. Z kolei powyższe wsie weszły w skład okręgu warteńskiego, a nie jeziorańskiego⁹⁸.

---

⁹⁶ R. Klimek, *Wały podłużne w Nerwiku*, ss. 116–117.

⁹⁷ M. Pollakówna, op. cit., s. 156.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 151.